

Els llibrets i la impremta: creant un imaginari

DINS del treball de les impremtes, la majoria de llibrets eren encàrrecs de baix cost i tiratge limitat. Per això, les impremtes, bé siguen de tipus mòbils o durant l'època de les fototípies, recorrien a imatges genèriques de referència fallera i valenciana que podien utilitzar-se una i altra vegada.

Esta era una manera de donar realç visual als llibrets de falla sense que les edicions s'encariren i sense que s'hagueren d'utilitzar il·lustracions específiques, més enllà de l'esbós del monument.

Estos elements visuals de caràcter genèric en les impremtes es denominaven clixés, paraula que hui servix precisament per a referir-se a una cosa repetida i sense novetat.

No obstant això, van ser precisament estos llibrets i els recursos gràfics utilitzats en la segona mitat del segle xx sobretot per les impremtes, uns dels elements que més han contribuït a configurar l'univers visual i simbòlic de la festa de les Falles.

La impremta de Blai Bellver

L'ESCRITOR Blai Bellver va fundar la seua pròpia impremta en 1830 per a poder publicar les seues comandes literàries, entre les quals els versos de la falla de la plaça de la Trinitat de Xàtiva de 1865, 1866 i 1867. Els motius que il·lustren els seus llibrets eren realitzats pel seu germà Manuel Bellver, i demostren l'especial cura que tingué Blai Bellver a l'hora de convertir la xilografia en la marca de qualitat de la seua impremta.

Estos gravats són els més antics que es conserven fets expressament per a un llibret de falla.

La impremta de Vicent Añón

LA impremta de Vicent Añón, fundada en 1920, va representar la producció del llibret de falla de manera industrial i en sèrie. Destaca l'ús de motius allegòrics amb elements representatius de la festa de les Falles. Inclús la mateixa explicació i relació de la falla és objecte de representació amb la caricatura d'un poeta dibuixada pel polifacètic Emili Panach, *Milo*. Al seu torn, la repetició contínua d'estos dissenys es correspon amb l'estandardització d'una tipologia de llibret en format de mitja quartilla i blocs indexats (saluda, poemes, esbossos, programa d'actes i publicitat).

Dibujos de Josep Sanchis

EL dibuixant Josep Sanchis Grau és una de les firmes més destacades de la història del tebeo valencià pertanyent a l'escola d'Editorial Valenciana. Membre de la comissió Sant Vicent-Marvà de València, va impulsar la publicació del llibret infantil *Xiquets*, per al qual va fer les portades i la capçalera entre 1991 i 2005, protagonitzades per la seua cèlebre creació Pumbi el Gatet Felic. També va escriure versos per al programa d'actes i acudits per a acompanyar els dibuixos distintius de cada secció del llibret adult.

El llibret clàssic

EN els anys cinquanta, les Falles han configurat definitivament un model de llibret clàssic o anuari, ara percebut com un element adjacent al col·lectiu faller, més que al monument.

El centre de la publicació passarà a ser la comissió. És un model que es pot reconèixer perquè sempre repetix uns continguts mínims: un saluda del president, la llista dels membres de la comissió, el programa de festejos i la presentació en societat del esbossos dels monuments, com a record de la funció inicial del llibret, amb una gran presència de publicitat. A més, la figura de la fallera major tindrà un protagonisme capital.

Tot un sistema que s'abordarà d'una manera molt serialitzada i que permetrà ajustar els costos per a les comissions de falla.

Les portades dels llibrets

DES dels inicis de les publicacions falleres, s'establix una estreta col·laboració amb reconeguts cartellistes i il·lustradors, que participen de la part gràfica de la festa. Tenim com a exemple emblemàtic el primer cartell de promoció de la festa de les Falles, que l'Ajuntament de València va encarregar al pintor albaidí Josep Segrelles en 1929

En paral·lel a la consolidació del llibret de falla, a partir dels anys vint, els artistes plàstics també comencen a fer portades per als llibrets de les comissions més rellevants.

El resultat és una àmplia varietat de registres que va des del déco més clàssic fins a l'abstracció expressionista.

Els primers autors

ELS llibrets de falla del segle XIX no solien incloure el nom de l'autor. La crema de la falla s'entenia com un acte d'ajusticiament en què un grup de persones assumia la veu de la comunitat per a denunciar conductes i comportaments censurables.

Més enllà de la visió idealitzada del passat, que ens parla d'autors aficionats o d'algun faller que assumia la tasca d'escriure els versos, la veritat és que en la segona mitat del segle XIX ja trobem els primers poetes coneguts.

A banda dels populars Josep Bernat i Baldoví o Blai Bellver, en esta època també escriuran llibrets i versos per a les falles Joan Baptista Burguet, Estanislau Mániz, Josep Maria Fambuena, Rafael Maria Liern, Ramon Trilles, Francesc Palanca i Roca, Josep Sanmartín i Aguirre o Constantí Llombart.

Tots presenten un perfil semblant: autors d'una abundant producció literària, majoritàriament en altres gèneres de la literatura popularista, i molts d'ells vinculats a la societat Lo Rat Penat.

Josep Bernat i Baldoví

JOSEP Bernat i Baldoví (1809-1864), escriptor, jutge i polític, fou un dels iniciadors del teatre valencià modern i del periodisme valencià, i el «creador» de la literatura fallera. La seua producció literària se situava en el terreny de l'humorisme, la sàtira i el costumisme, des d'una òptica tradicionalista i castissista, elements compartits amb les falles de l'època

Igual que va fer amb les revistes o amb el teatre, Bernat aprofità l'altaveu que li oferien les falles per a difondre les seues idees i per a incidir en l'opinió dels ciutadans. Així, en els llibrets que va escriure entre 1850 i 1861, Bernat tractà temes morals, culturals, socials i polítics que van des de la crítica de les noves modes estrangeres fins a l'exaltació patriòtica amb motiu de la guerra al Marroc de 1860, passant per referències al sexe com a mitjà per a aconseguir la mobilitat social, la liberalitat de les dones en les relacions amoroses, l'oposició entre la ciutat i el camp, o la denúncia dels impostos elevats i la carestia dels comestibles, temes que, en més d'una ocasió, foren objecte de censura per part de les autoritats.

Amb el canvi de segle, la burgesia promourà una relectura de Bernat que donarà lloc a una visió parcial de la seua obra que arraconarà la transgressió associada a la sàtira. Així, el tractament desvergonyat i el llenguatge procaç característics de l'autor seran utilitzats com a pretext per a potenciar una visió de l'element grotesc molt més plana i reiterativa, que amagarà les tensions i els conflictes socials. Les contínues reedicions han mantingut viva la producció fallera de l'autor i ens han permés redescobrir tots els matisos de la seua obra.

Blai Bellver

UN altre dels autors més coneguts d'este primer període és el xatívi Blai Bellver (1818-1884), impressor situat en l'avantguarda de les innovacions mecàniques i les noves tècniques d'impressió, i impulsor de diverses iniciatives periodístiques. Enquadrat en el sector progressista de la Renaixença, Bellver també va veure en la dimensió pública de les Falles i la seua literatura un mitjà per a la difusió del seu ideari republicà federal i el seu anticlericalisme

De les explicacions falleres escrites per Bellver destinades a tres falles projectades a Xàtiva els anys 1865, 1866 i 1867, la més coneguda és *La creu del matrimoni* (1866), objecte de diverses reedicions, en què l'autor desplega una crítica misògina de la institució matrimonial i de les noves modes i fórmules afrancesades que seguien les dones, però també d'institucions i estaments com ara els governs i polítics corruptes, els militars o l'Església.

Les autoritats van reaccionar amb contundència: l'arquebisbe de València va escriure una carta pastoral que condemnava el llibret per «herético, impío, escandaloso, obsceno, inmoral, injurioso al matrimonio, al estado eclesiástico, al celibato y a las personas piadosas y timoratas», i el capità general va ordenar requisar-ne tots els exemplars a la venda. Finalment, la falla tampoc es va plantar.

La consolidació dels autors

ELS premis de Lo Rat Penat havien suposat el desenrotllament del llibret i el naixement d'un *star system* de celebritats. L'autor de llibrets comença a ser considerat com un actor més de la festa, i això es veurà reflectit en una presència habitual en les publicacions falleres i en la premsa en general.

Es consolida un conjunt d'autors d'explicacions i relacions que acaparen els premis de Lo Rat Penat i escriuen una gran quantitat de llibrets a l'any. L'amateurisme dona pas a la semiprofessionalització. El poeta faller adquireix gran prestigi, equiparable al dels artistes, i les comissions es disputen els millors autors com a garantia de premi.

Paral·lelament a l'expansió de la festa, es va consolidant un planter de poetes locals habituals dels llibrets en altres ciutats on es planten falles, com és el cas de Gandia, amb Rafael Bigné o Josep Lloret Tarrasó, i Borriana, on destaquen Joan Baptista Tejero, Josep Aymerich o Vicent Monsonís.

Els llibrets: un vehicle d'expressió literària

EN les primeres dècades dels anys vint, és habitual la participació en els llibrets de falla d'escriptors i activistes que pertanyien a les diverses organitzacions i publicacions que anaven sorgint en el camp del valencianisme.

Així, trobem noms com els de Lluís Cebrian Ibor o els germans Josep i Angelí Castanyer, que prenen part en una festa que és entesa com la manifestació d'un valencianisme de caràcter popular.

També autors modernistes, com ara Francesc Caballero Muñoz, Jacint Maria Mustieles, Enric Duran i Tortajada o Josep Maria Bayarri, redacten els habituals versos amb l'explicació de la falla.

En la postguerra, els llibrets contribuïxen a pal·liar la falta d'uns canals regulars i normalitzats de distribució i comunicació entre autors i lectors. Estes publicacions donaran veu a escriptors en valencià com ara Carles Salvador, Bernat Artola, Francesc Almela i Vives, Vicent Andrés Estellés, Joan Valls o Carmelina Sánchez Cutillas.

Autors cultes

Severí Guastavino Robba (València, 1879 - València, 1950)

ESCRIPTOR, periodista i bibliòfil. Va pertànyer des de jove a Lo Rat Penat, institució de la qual va ser secretari general, com també al Centre de Cultura Valenciana. Col·laborà en diaris i revistes com ara *Diario de Valencia*, *Las Provincias*, *Letras y Figuras*, *Pensat i Fet* o *El Fallero*, i va ser redactor de *La Voz de Valencia*. Publicà la llegenda en vers *El moro ingrato* i el diàleg *Sento y Tomassa*, representat el 1901. Entre 1907 i 1921 va escriure diversos llibrets de falla. Amb el llibret de la falla de la plaça de Roderic Botet de 1915 va guanyar el plat de glòria.

Josep Maria Bayarri i Hurtado (València, 1886 - València, 1970)

És autor d'una extensa obra poètica, en què destaca l'obra religiosa i patriòtica. Participà en diverses edicions dels Jocs Florals de Lo Rat Penat i aconseguí la Flor Natural, la Viola d'Or i l'Englantina, sent considerat així mestre en gai saber. Publicà alguns opuscles de tema gramatical, en què fa propostes ortogràfiques molt personals. Fundà diverses publicacions de poesia i d'art, entre les quals destaquen la «Biblioteca de Poetes Valencians Contemporanis» (1915) i les revistes *El Vèrs Valencià* (1934) i *Ribalta* (1935). Autor d'escultures de tema religiós, fou professor en l'Acadèmia de Sant Carles. Com a autor de llibrets de falla, té una àmplia producció que s'estén entre 1915 i 1957.

Carles Salvador i Gimeno (València, 1893 - València, 1955)

ESCRIPTOR i gramàtic. Com a poeta fou capdavanter de l'avantguardisme a València, tot i que se n'allunyaria en la postguerra. El 1951 fundà dins Lo Rat Penat els cursos de llengua i literatura valenciana, que marcaren l'inici de l'ensenyament del valencià com a llengua culta i afavoriren la millora de la qualitat lingüística dels llibrets en tota una generació d'escriptors. Publicà diversos opuscles i llibres de divulgació de les Normes de Castelló, entre els quals la seua *Gramàtica valenciana*. Fou col·laborador habitual de la revista *Pensat i Fet* i, entre 1918 i 1955, va escriure un total de dènou llibrets, la majoria per a la falla del barri valencià de Benimaclet, on exercí de mestre.

Enric Duran i Tortajada (València, 1895 - València, 1967)

ESCRIPTOR i polític. L'any 1931 va ser elegit regidor de l'Ajuntament de València i s'integrà en la minoria valencianista, en representació de la qual formà part de la ponència que havia de redactar un projecte d'Estatut d'Autonomia. Firmant de les Normes de Castelló, el 1956 va ser director de número del Centre de Cultura Valenciana. Abans del 1936 havia publicat algunes narracions curtes i havia estrenat un parell de comèdies en col·laboració amb el seu germà Miquel. El 1942 edità l'opuscle *Els sonets de la llar*, seguit per molts més, aplegats en antologia en el volum *Semprevives* (1963), que s'inscriuen en el model poètic de Teodor Llorente.

Francesc Almela i Vives (Vinarós, 1903 - València, 1967)

POETA, erudit i publicista. Va estar vinculat a diverses iniciatives valencianistes en els anys vint i trenta: membre de Nostra Parla, firmant de les Normes de Castelló, director de «Nostra Novella» i de *Taula de Lletres Valencianes*. Després de la Guerra Civil, Almela i Vives abandona la producció literària i centra el seu treball en els estudis bibliogràfics i històrics. Director de *Valencia Atracción*, fou arxiver de l'Arxiu Municipal de València i cronista de la ciutat, a més de membre corresponent de diverses acadèmies. Defensor del «llibret clàssic», entre els anys quaranta i seixanta va escriure llibrets per a diverses comissions de falla, amb premis destacats.

Bernat Artola i Tomàs (Castelló de la Plana, 1904 - Madrid, 1958)

POETA, professor i il·lustrador. Va ser un dels principals animadors de la Societat Castellonenca de Cultura i membre de l'Institut d'Estudis Valencians. Com a poeta, fou un dels grans poetes lírics de la generació de 1930. Participant en els Jocs Florals de València, va resultar premiat el 1925, el 1926 i el 1929. Després de la Guerra Civil, la seua obra literària alterna entre un producció introspectiva, majoritàriament inèdita, i una altra de caràcter popular i costumista, com ara *La nit de la rosa* (1950) o el sàinet *Panderola* (1946-1952). Entre els anys 1944 i 1949, Artola escrigué cinc llibrets per a la comissió de falla La Ravalera de Borriana.

Joan Valls i Jordà (Alcoi, 1917 - Alcoi, 1989)

POETA i dramaturg. Als dèssset anys escriu un sàinet satíric titulat *Quatre de la terra*, però serà amb el recull de poemes *La cançó de Mariola* (1947) quan reprén definitivament l'activitat literària. Els cursos de valencià de Lo Rat Penat li permeten entrar en contacte amb els cercles culturals valencianistes. En els seixanta li arriba el reconeixement en forma de premis, com ara el Premi València (1961) o diversos guardons en els jocs florals de l'exili. El reconeixement definitiu de la seua figura serà el 1975, quan la ciutat d'Alcoi li ret un homenatge. És entre estos anys (1964-1974) quan Valls escriu llibrets de falla per a diverses comissions de València i Mislata.

Francesc Ferrer i Pastor (la Font d'en Carròs, 1918 - València, 2000)

LEXICÒGRAF i impressor. Fou professor dels cursos de llengua valenciana de Lo Rat Penat i autor de diversos diccionaris, entre els quals el *Diccionari de la rima*, en col·laboració amb Josep Giner, tan utilitzat pels poetes fallers. La seua relació amb les Falles ve donada pel fet que eren uns dels pocs àmbits on es podia usar el valencià durant la postguerra. Secretari de la Falla Ballesters-Poeta Querol i de la del carrer de les Barques-Poeta Querol, va col·laborar amb moltes comissions corregint llibrets i cartells, escrivint presentacions i discursos, o participant en concursos de poesia i de teatre. L'any 1994 fou guardonat amb el Premi d'Honor de les Lletres Valencianes.

Vicent Andrés Estellés (Burjassot, 1924 - València, 1993)

ESCRIPTOR i periodista. És el gran renovador de la poesia valenciana del segle XX, amb una àmplia obra de més de cinquanta títols en què estan presents els grans temes de la literatura, des de la mort fins a l'amor, passant per la fam, el sexe i la guerra. Amb un llenguatge directe i senzill, narratiu i èpic, reflectiu, de manera testimonial però també crítica, la realitat personal i col·lectiva de la postguerra. Al llarg de la seua vida, Estellés va fer diverses incursions literàries en les Falles, a través dels seus poemes, on canta com cap altre autor el goig del caràcter popular i valencià de la festa, i, esporàdicament, com a autor de llibrets.

Carmelina Sánchez-Cutillas i Martínez del Romero (Madrid, 1927 - València, 2009)

HISTORIADORA, novel·lista i poetessa. Publicà diversos reculls de poesia com ara *Un món rebel* (1964), *Conjugació en primera persona* (1969), *Els jeroglífics i la pedra de Rosetta* (1976) i *Llibre d'amic i amada* (1980). El reconeixement del públic li arriba amb la novel·la *Matèria de Bretanya* (premi Andròmina del 1975), que ocupa un lloc preferent en la recuperació de la cultura i la llengua pròpies. La seua activitat com a historiadora la dugué a publicar diversos estudis sobre història i literatura medieval.

Cap al llibret contemporani

LA creixent institucionalització i ritualització de la festa havia afectat també els llibrets, que arribaren a un elevat grau de fossilització cap als anys setanta i mostraven evidents símptomes d'esgotament del model clàssic. És possible en estos anys trobar inclús llibrets sense explicació ni relació en vers de la falla.

Els versos havien anat perdent agudeses i atreviment en la sàtira, en un context polític de censura i retrocés de la llengua.

Amb l'arribada de la democràcia, trobarem intents originals per a canviar este estat de coses. Noves propostes i trencaments formals aniran obrint-se pas per a donar un nou impuls al llibret de falla, que una volta més es reinventa com a vehicle d'expressió del col·lectiu faller.

Comença així una tercera etapa en l'evolució dels llibrets de falla.

Les Falles: la festa del valencià

EN els seus inicis, no es podia entendre la descripció literària d'una festa de participació veïnal en una llengua que no fóra el valencià, instrument d'expressió habitual d'altres gèneres de la literatura popular.

Després de la Guerra Civil, la censura va incloure dures restriccions a la publicació d'obres en «lenguas regionales». Encara que les autoritats van permetre finalment l'ús del valencià en els llibrets de falla, este va quedar restringit als apartats en vers. La resta de continguts en prosa que s'anaven incorporant s'escriuen en castellà.

Les Falles i els seus llibrets mantingueren la presència del valencià als carrers i places en moments difícils per a l'ús públic de la llengua. A més, els poetes fallers van anar adquirint una consciència cada volta major sobre la necessitat de millorar la correcció i qualitat lingüística dels seus textos.

Diverses institucions i associacions culturals convoquen hui en dia premis que reconeixen el paper dels llibrets de falla com a vehicles d'expressió literària i comunicació en valencià: és el cas dels premis atorgats per la Generalitat Valenciana, Lo Rat Penat, juntes locals falleres, ajuntaments o els recents Premis de les Lletres Falleres.

Els premis de la Generalitat

L'ANY 1993, la Generalitat convocava els primers premis als llibrets de Falles, Fogueres i Magdalena. S'iniciava així una nova manera de promoure activitats dirigides al foment de l'ús del valencià en el món associatiu, on les comissions de Falles, Fogueres, de Barraques, Gaiates o Colles tenen una gran importància. Totes elles, des de la seua manera peculiar de participar en la festa, han tingut i tenen un paper rellevant en la promoció i en la normalització del valencià.

Cada any, ininterrompudament, la Generalitat ha apostat per estos premis per a subvencionar i promocionar l'ús del valencià, convocatòries que han anat creixent en nombre de premis i en participants, i on la qualitat lingüística, artística i literària ha crescut també de manera exponencial.

Enguany s'han convocat 62 premis per als llibrets de les Falles, 12 per als de la Magdalena i 29 per als de les Fogueres.

El llibret: un artefacte cultural

A PARTIR dels anys huitanta, algunes comissions començaran a concebre els llibrets com a obres monogràfiques al voltant d'un tema més o menys relacionat amb el monument faller de l'any. Són llibrets conceptuals, que recolliran textos diversos: articles d'opinió, assajos, poemes, fotografies, quasi sempre de signatures alienes a la falla i de reconegut prestigi en el món de la festa, o en els àmbits més extensos de la cultura valenciana o espanyola.

Sense deixar d'incloure els elements d'un llibret anuari, el que faran serà estendre i aprofundir el que tenien de publicació miscel·lània, tendint en molts casos a la monografia multiautorial i multidisciplinària. De la mateixa manera, també es modernitzarà la maquetació i augmentarà també de manera considerable la presència d'elements gràfics gràcies a l'ús de les noves tecnologies.

Naix el tercer model: el llibret com a artefacte cultural.

El llibret objecte

A PARTIR dels anys setanta, i especialment dels anys huitanta, comencem a trobar una decidida voluntat d'innovació per part de les comissions falleres més dinàmiques. Una de les noves modalitats de llibret seran els llibrets objecte, que o bé concep el llibret com un objecte en si mateix, o bé l'acompanya amb diferents gadgets o joguets que quasi es conceben com a poemes objecte a l'estil de Joan Brossa o Nicanor Parra, com el famós llibret maleta de la comissió de la Falla Na Jordana de la ciutat de València de l'any 1987.

Curiosament, per tant, la mateixa concepció i disseny del llibret de falla com a element artístic conflueix així amb propostes provinents dels camps culturals de la poesia i de l'art contemporani produïdes durant les dos dècades anteriors

Més enllà del llibret

EL llibret no només ha rebut influències d'altres àmbits culturals, sinó que, com a gènere textual consolidat, ha tingut ell mateix capacitat d'influència sobre altres àmbits, i ha donat lloc a interessants —i curioses— hibridacions.

Així, les falles no associades a comissions falleres han generat també el seu llibret de falla: falles publicitàries, per exemple, o falles plantades en moments de celebracions extraordinàries, com ara la falla del 750 aniversari de la conquesta de València.

Experiències artístiques com ara la Primera Biennial de València del 2001 o els cadafals de Bamako (Mali), obra de l'artista plàstic Óscar Mora, també han generat el seu propi llibret.

Númers especials de revistes culturals com ara *Nova Cultura* o *Batlia* han adoptat també el model del llibret de falla. A mitjan camí entre el llibret i la revista es poden citar les publicacions *Actualitat Juvenil*, llibret de la Falla Universitat Vella el 1991, i *Moixama*, que actua com a llibret de les Falles Populars i Combatives de la ciutat de València.

EL LLIBRET DE FALLA

*Explicació i relació
de la festa*

1850-2014

CONSORCI
DE MUSEUS
DE LA
COMUNITAT
VALENCIANA

Comissariat:

